

Ken Kalling, Erki Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu, arenguid ja järeltusi* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008), 221 lk. ISBN 9789949180387.

Ken Kalling ja Erki Tammiksaar Eesti Maaülikooli Teadusloo Uurimise Keskusest on koostanud detailirohke ajalooülevaate Eesti Teaduste Akadeemiast. Mõlemad autorid on teadusajaloo juurde jõudnud loodusteaduste kaudu ja seda on ka raamatus näha. Tammiksaare magistritöö käsitles geograafia õpetamist keiserlikus Tartu ülikoolis ja doktoritöö geograafia-teaduslikke aspekte Karl Ernst von Baeri loomingu. Kallingu artiklil on kokkupuutepind laiema arstiteaduse ajalooaga, ta on kirjutanud nii tõuteadusest ehk eugeenikast kui ka darvinismi ajaloost Eestis. Ajalooteaduse üks võlusid on, et teaduslikke ajalootekste saab kirjutada ka inimene, kes on omandanud ülikoolihariduse mõnel teisel alal. Me ei kujuta ette oma pimesoolt löikamas tohtrit, kes on sisehaiguste kursuse asendanud prantsuse kirjanduse valikainega. Arsti-, loodus-, õigus- või usuteadlaste kirjutatud ajalugudes aga leiame sageli mõtteid, mis ajalooteadust rikastavad, kuid mille peale ajalooteadlane ise ei pruugi tulla. Eriti puudutab see teadusajalugu – enamikule ajaloolastest oleks füüsikateaduse saavutuste sisuline võrdlemine ülejõukäiv ülesanne.

Tartu ülikooli 350. aastapäeva tähistamise eel tegeldi ülikooli teadusajalooaga pooleldi käsu korras, aga põhjalikult. Ülevaateartiklid teadusvaldkondade kaupa avaldati sarjas *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*¹ ning nendele tuginevad omakorda 1982. aastal ilmunud kolmeköitelise ülikooli ajaloo teadusajaloo peatükid.² 25 aastat hiljem käsku enam polnud, põlvkonnavahetuse ja ülemineku aastate tõttu oli ka teadusajaloo uurimine soiku jäänud ning 375. aastapäeva raamatus on mitme teadusharu teadustegevuse ülevaated vaid loetelud teadlastest, uurimissuundadest ja saavutustest.³ 2006. aastal selgus mitme Tartu Ülikooli teaduskonnaga suheldes, et oma eriala teadusajalooaga keegi õieti ei tegelegi. Teadusloo uurimise keskuse tegevus aitab sellest vajakajäämisest loodetavasti peagi üle saada. Asjaolu, et eesti teaduse ajalugu uuritakse Eesti maaülikooli, aga mitte Tartu ülikooli juures, mille teadustegevuse ajalugu on üle 300 aasta pikem, paneb Tartu Ülikooli patrioodi küll õlgu kehitama. Põhjuse leiame aga kindlasti

¹ *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, I–XII (Tartu: Tartu Ülikool, 1975–1981).

² *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982*, I–III, koost Helmut Piirimäe, Karl Siilivask, Hillar Palamets (Tallinn: Valgus, 1982).

³ Vt *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007).

mõnest teaduse ja hariduse finantseerijate ja planeerijate ministeriaalsest seletuskirjast.

Samas ei ole eesti teaduse ajalugu sugugi kündmata põld. Sellel teemal on ilmunud palju raamatuid ja artikleid. Kõigepealt ei tohi sovetiaegse teaduste akadeemia kõrval unustada väliseesti õpetlasi ja nende tegevust. Ehkki neil puudus võimalus tegutseda ühtsete institutsioonide raames, nagu seda olid Tartu ülikool, Tallinna tehnikaülikool ja teaduste akadeemia oma instituutidega, ja nad olid laiali pillutatud mitme mandri paljudesse riikidesse, oli eesti teadlasi paguluses terve biograafilise leksikoni jagu.⁴ Kahjuks või õieti ajaloolise paratamatuse tõttu jäigi see raamat 1951/53. aastal asutatud Eesti Teadusliku Instituudi, mis täitis teaduste akadeemia rolli paguluses, viimaseks suuremaks väljaandeks. Instituut häabus 1990. aastate alguseks, sest instituudile alusepanijad ja aktiivsemad kaastöölised, kelle teadlastegevus oli enamasti alanud enne Teist maailmasõda, jäid vanaks.⁵ Nooremad eesti teadlased paguluses rakendasid end juba asukohamaade teadussüsteemis, kahe vankri vedamine olnuks raske ning ka ajad ja olud olid muutunud. Eesti iseseisvus taastati ja teaduste akadeemia ei olnud enam päriselt Nõukogude Eesti Teaduste Akadeemia.

Eelpoolnimetatud Teodor Künnapase koostatud väliseesti teadlaste leksikon ei sisalda vaid Eesti ja eestlaste asjade uurimisega tegelejad, vaid kõiki eestlastest või Eestist pärit teadlasi. Tänapäevaks kipub unustusehõlma vajuma teinegi Eesti teaduskeskus välismaal, mis laiemalt ja eelkõige oli muidugi ka Leedu ja Läti teaduskeskus – see on aastatel 1946–49 Hamburgi lähedal Pinnebergi kasarmutes tegutsenud Balti ülikool. 1991. aastal jäädvustas Elmar Järvesoo selle ülikooli monumentaalse koguteosega, mis üksiti katab osa eesti teaduseajaloost.⁶ Balti ülikooli teeb Rootsist tegutsenud Eesti Teadusliku Instituudiga sarnaseks sarnane lähtekoht – arvukalt Briti tsooni DP-laagritesse koondunud eesti, aga eeskätt läti ja leedu põgenikke. Uuel asukohamaal üritati jätkata senist tegevust oma institutsioonidega, sest puudus igasugune lootus liituda käigult uue kodumaa teadussüsteemi. Alates aastatest 1948/49 rändas suur hulk leedu, läti ja eesti pagulasi Euroopast Ameerika Ühendriikidesse ja Kanadasse, aga ka Austraaliasse, Lõuna-Ameerikasse ja mujale, ning pillutati laiali maailma

⁴ *Eesti teadlased väljaspool kodumaad: biograafiline teatmik = Estonian Scholars and Scientists Abroad: Biographical Directory*, toim Teodor Künnapas, Eesti Teadusliku Instituudi toimetised = Instituti Litterarum Estonici Scripta (Stockholm, 1984).

⁵ Eesti Rahvusraamatukogu, fond 178: Eesti Teaduslik Instituut: inverntarnimistu 1951–1978, <http://www.utlib.ee/ee/kataloogid/nimistud/ETI_nimistu.pdf> (12.12.2009).

⁶ *Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949 = Baltic University in Germany 1945–1949*, toim Elmar Järvesoo, Balti Ülikooli Eesti Seltsi toimetis (Toronto, 1991).

suurimate riikide hulka kuuluvate maade erinevatesse ottesse, mis oli ka Balti ülikooli sulgemise põhjuseks. Siiski, eeskätt Torontos, aga mitmel pool mujalgi tegeldi ka eesti teadusega kuni tänini tegutsevate Tartu kolledži ja Toronto ülikooli Eesti õppetoolini välja.

Tahan veel meenutada mõnd tänaseks unustatud teatmeteost, millest teadusajaloo uurimisel on vähemalt faktoloogilist abi. Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia nimestik aastate 1944–80 kohta sisaldab enam-vähem kõigi sel ajal kasvõi assistendina Tartu ülikoolis tegutsenud õpetlase elulugusid ja olulisemaid töid. Raamatus on ära märgitud ka teadusemeeste suhe NLKP-ga. See võimaldab kindlasti mõtisklusi, aga arvatavasti ka pealiskaudset analüüsi selle kohta, missugused kompromissid olid vajalikud edenemiseks teaduse karjääriredelil erinevatel sovetiajastu perioodidel, erinevates teaduskondades ja erinevatel erialadel.⁷ Samasugused teatmikud on ilmunud ka tänase Eesti Maaülikooli, omaaegse Eesti Põllumajanduse Akadeemia, ja Eesti loomakasvatuse ja veterinaaria instituudi kohta.⁸ Nagu varem, nii ka viimasel ajal on ilmunud üksikkäsitlusi teadusametnikest ja teadlastest. Siin väärrib märkimist Tartu ülikooli rektorite sari, mille mõnevõrra varasema eelkäijana ei saa unustada Lea Leppiku raamatut rektor Ewersist.⁹ Ehkki need raamatud on kontsentreerunud ühele isikule, ei piirdu nad vaid biograafiaga. Lugeja saab põhjaliku ülevaate ka ajastu teaduskorraldusest ja Tartu ülikoolist vaadeldaval ajajärgul. Ootame järgmisi raamatuid selles reas, ja mitte ainult sovetiaegse TRÜ rektoritest, vaid ka 19. sajandi meestest, kelle teod ja saavutused eestikeelsele lugejale on üsnagi tundmatud. Lõpuks väärrib märkimist ka Lauri Mälksoo võrdlev-ajalooline käsitlus rahvusvahelisest õigusteadusest Eestis, kus autor ei kohku tagasi sovetliku TRÜ ja pagulaseesti õpetlaste vaadete võrdlev-ajaloolisest analüüsist.¹⁰ Niisiis, pärast mõningast pausi aastatuhandevahetusel on teadusajaloo alane uurimis- ja publitseerimistegevus jälle tuule tiibadesse saanud.

⁷ *Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia nimestik 1944–1980*, koost Valter Haamer (Tallinn: Valgus, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1987).

⁸ *Eesti Põllumajanduse Akadeemia õppe-teadusliku koosseisu bio-bibliograafiline teatmeteos 1951–1981*, peatoim Jüri Kuum (Tartu: Eesti Põllumajanduse Akadeemia, 1981); *Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi teaduskoosseisu biobibliograafia 1947–1990* (Tallinn, 1992).

⁹ Ken Kalling, *Rektor Henrik Koppel* (Tallinn: Aasta Raamat, 2007); Priit Rohtmets, *Rektor Johan Köpp* (Tallinn: Aasta Raamat, 2007); Ken Kalling, *Rektor Hugo Kaho* (Tallinn: Aasta Raamat, 2009); Lea Leppik, *Rektor Ewers: monograafia* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001).

¹⁰ Lauri Mälksoo, *Rahvusvaheline õigus Eestis: ajalugu ja poliitika* (Tallinn: Juura, 2008).

Kallingu ja Tammiksaare akadeemia-ajalugu on üles ehitatud kronoloogiliselt. Üsna lühikestele peatükkidele, mis haaravad historiograafia ja allikad ning annavad ülevaate teaduste akadeemiatest maailmas ja teaduse retseptisioonist eesti ühiskonnas järgneb ajalugu ise. Eesti Teaduste Akadeemia rajamise eelloole ja kaheaastasele tegevusperioodile on kulutatud kümnendik raamatu mahust. Ülejäänud poolteistsada lehekülge käsitlevad Eesti NSV Teaduste Akadeemiat aastatel 1946–89/91 ja Eesti Teaduste Akadeemiat 1989–97. Periodiseeritud – kasutan seda sõna täies teadmises Seppo Zetterbergi etteheitest eesti ajaloolastele liigse tähelepanu suhtes periodiseerimise vastu¹¹ – on Nõukogude okupatsiooni aega traditsiooniliselt: 1946–50, 1950–56, 1956–68 ja 1968–85. Edasi tuleb juba üleminekuage.

Raamat tugineb arhiivmaterjalidele ja sellepärast on niisugune jaotus mõistetav – okupeerimise-eelsest teaduste akadeemiast ongi vähem materjale, sest 2 ja 50 aastat ei ole võrdsed ajavahemikud. Ise oleksin meelsamini lugenud põhjalikumat analüüsi Eesti Vabariigi teaduskorraldusest, mis kasutanuks lähtekohana teaduste akadeemia loomise ja tegevuse ümber toimunut, mitte aga sovetiaegse akadeemia formaalsete tööplaanide või aruannete lühikokkuvõtet, nagu praegu on kohati välja tulnud. Eesti NSV Teaduste Akadeemia ajalugu on selles raamatus eeskätt arhiivitoimikutel põhinev ülevaade institutsioonide asutamisest ja tegevusest ning akadeemia liikmete valimisest. Sovetiperioodi käsitusel on veel paar põhimõtetelist puudust, aga nendest hiljem.

Ühekülgne allikavalik on dikteerinud Kallingu ja Tammiksaare raamatu ülesehituse ning sellega tuleb leppida. Tõde ei peitu ainult arhiivis, nagu ta kindlasti ei peitu ka mälestustes ja ajakirjanduses ega isegi mitte õigusaktides. Autorid osutavad ka ise korduvalt, et uurimistööga tuleb edasi minna. Vähemalt on üks allikagrupp teaduste akadeemia ajaloost nüüd enam-vähem läbi töötatud. Kallingu ja Tammiksaare raamat on katse astuda samm edasi Juhan Vilmsi poolt juba 1917. aastal kasutatud iroonilise mõistega “entsüklopeediline ilmavaade” (vt lk 23) tähistatud nähtusest, mille üheks väljenduseks teaduse ja kõrghariduse ajaloo vallas on normeeritud mudeli järgi kirjutatud elulugudest koosnevad biograafilised leksikonid.¹² Seda tüüpi esindab ka suur osa sissejuhatuses nimetatud teoseid.

¹¹ Besprechungen: “Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3 (2008), 308.

¹² Vt *Eesti teaduse biograafiline leksikon, 1: A–Ki*, Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, peatoim Karl Siilivask (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000); *Eesti teaduse biograafiline leksikon, 2: Kj–M*, Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus, peatoim Karl Siilivask (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005); *Album*

Autorid osutavad sellele, et erinevate riikide teaduste akadeemiatel oli ja on erinev sisu: ühed on elitaarsed personaalakadeemiad, teised täidavad teadusministeeriumi funktsiooni ja kolmandad on hoopis õpetlaste korporatiivsed kutsekojad (lk 17). Millisesse kategooriasse kuulub Eesti Teaduste Akadeemia? Asutamise ajal oli ja ka praegu on ta elitaarne personaalakadeemia. Sovetiajal täitis Eesti NSV Teaduste Akadeemia koos oma suure hulga allasutustega teadusministeeriumi funktsiooni, vahendas üleliidulise keskviimu juhtnõore teaduse vallas ja uurimistöö tellimusi ning vastutas samal ajal liiduvabariikliku teadussaha õiges, partei poolt ette nähtud vaos püsimise eest. Eesti oli okupeeritud ja iga kõrvalekalle sellest vaost omandas peaaegu rahvusliku kangelasteo oreooli. Kuid unustada ei tohi ka kutsekorporatsiooni komponenti teaduste akadeemia olemuses – teaduste akadeemiasse kuulumine oli seisuslik privileeg, mis garanteeris eluaegse tunnustuse ning sovetlikes oludes väga korraliku sissetuleku.

Meil on praegu seesama riik, mis 1918. aasta veebruaris välja kuulutati ja Eesti NSV ei ole Eesti riikluse osa. aastail 1940–91 jätkus Eesti Vabariigi rahvusvahelis-õiguslik kontinuiteet sellepärast, et maailmas olulist rolli etendanud suurviimud Eesti okupeerimist ei tunnustanud. Ka suur osa Eesti kodanikkonnast lootis, et Nõukogude Eesti on ebanormaalne olukord vaatamata kogu tema arginormalsusele ning uskus, et see olukord ükskord lõpeb ja iseseisvus taastatakse. Mis ka lõpuks juhtus. Igapäevaelu ei kulge siiski puhastes kategooriates. Sama kehtib kutseühingu-taoliste organisatsioonide ja ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia kohta.

1940. aastal Eesti Teaduste Akadeemia likvideeriti. Ei ole teada, kes andis selleks korralduse, kuid formaalselt suleti akadeemia Vabariigi Presidendi 17. juuli 1940. aasta Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise seadlusega.¹³ Eeldada, et Konstantin Pätsi isiklik initsiatiiv seda seadlust allkirjastades oli oluliselt suurem kui teiste Varese nukuvalitsuse antud õigusaktide allkirjastamisel, ei ole loogiline. Kõike muud aastatel 1940–41 toimunud silmas pidades on kindel, et Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimine oli okupatsioonivõimu initsiatiiv hoolimata sellest, et ühtegi dokumenti, näiteks Vladimir Botškarjovi või koguni Andrei Ždanovi enda telefonogrammi meie käsutuses ei ole. Autorite mitte päris kindel väide, et see võis olla endiste sotsiaalrevolutsionääride Hans Kruusi ja Johannes Semperi initsiatiiv (lk 48) on fantaasia. Isegi kui Kruus ja Semper isiklikult akadeemia

Academicum Universitatis Tartuenssis 1918–1944, I–III, koost Lauri Lindström, Toomas Hiio (töörühma juhid) jt. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994); *Eesti biograafiline leksikon*, toim A. R. Cederberg jt (Tartu: Loodus, 1926–1929) jm.

¹³ *Riigi Teataja*, 1940, 70, 681.

likvideerimist pooldada võisid, ei olnud sellise taseme otsuste langetamine nukuvalitsuse pädevuses.

6. aprillil 1989 kinnitatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia põhikirjaga hakkas akadeemia pidama end 1938. aastal asutatud Eesti Teaduste Akadeemia õigusjärglaseks (lk 189), mida kinnitas Eesti Teaduste Akadeemia 1995. aastal kinnitatud põhikiri.¹⁴ 1997. aastal vastu võetud Eesti Teaduste Akadeemia seadus akadeemia vanust enam eraldi ei määratle,¹⁵ kuid miski ka pole muutunud, sest 70. juubelit ju 2008. aastal tähistati.

Teaduste akadeemia kui institutsiooni järjepidevuse printsiip erineb Eesti õigusliku järjepidevuse printsiibist. Sovetivõim sulges Eesti Teaduste Akadeemia 1940. aastal ja asutas 1946. aastal oma, Eesti NSV Teaduste Akadeemia. 1989. aasta otsusega inkorporeeris Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Teaduste Akadeemia oma ajalukku ja nimetas end ühtlasi selleks ümber. Kui riiklik järjepidevus eitab Eesti NSV-d Eesti riikluse osana, siis teaduste akadeemia peab Eesti NSV Teaduste Akadeemiat osaks oma järjepidevusest. Samasugust põhimõtet rakendavad ka loomingu- ja kutseühingud. Ehkki Eesti Kirjanike Liit likvideeriti pärast Eesti okupeerimist ja asutati nõukogulik kirjanike kutseühing, loeb tänane Eesti Kirjanike Liit end asutatuks 1922. aastal ja oma liikmeiks tingimusteta ka kõik aastatel 1940/44–91 vastu võetud kirjanikud. Iseenesest mõistetavalt on küsimus eeskätt liikmeskonnas. Ei inimlikult ega juriidiliselt polnuks võimalik lõpetada mingil hetkel Eesti NSV Teaduste Akadeemiat koos kõigi institutute, akadeemikute, korrespondentliikmete, töötajate töölepingutega jne ning alustada Eesti Teaduste Akadeemiat uuesti nullist. Eesti NSV Teaduste Akadeemia kasvas tasapisi Eesti Teaduste Akadeemiaks ümber.

1990. aastatel toimunud kohati valulisele ümberrivistumisele vabariigi teadus- ja haridussüsteemis on autorid põhjendatult hulga tähelepanu pühendanud. Allikmaterjalist tulenevalt lähtuvad nad akadeemia, mitte riigi ja ülikoolide vaatepunktist ning autorite erapooletusele selles küsimuses ei ole palju ette heita (vt lk 189–203). Ei saa siiski meenutamata jätta üht “enesepuhastuse” katset eesti teaduse ja kõrghariduse ajaloos, nimelt emeriitprofessorite valimist Tartu Ülikoolis aastatel 1993–94. Ülikooli nõukogu võttis sellega seisukoha mõne nn ühiskonnateadlase tegelike teadussaavutuste kohta. Ühe professori küsimust, keda süüdistati koostöös Nõukogude Liidu välisluureteenistusega 1950.–60. aastatel, kajastas aktiivselt ka ajakirjandus.¹⁶

¹⁴ *Riigi Teataja*, I, 1995, 89, 1574.

¹⁵ *Riigi Teataja*, I, 1997, 35, 539.

¹⁶ Vt lähemalt *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 685–686.

Eelpoolkirjeldatud institutsionaalse ülevõtmise tõttu kuulub Eesti Kirjanike Liidu kõigi aegade liikmete nimekirja näiteks Hans Leberecht ning Eesti Teaduste Akadeemia nimekirja Richard Antons. 1951. aastal korrespondentliikmeks ja 1961. aastal akadeemikuks määratud Antonsit nimetavad autorid majandusteadlaseks (lk 122). Leningradi punase professori instituudi lõpetanud Antons oli siiski vaid poliitökonoom ja sedagi ainult marksismi-leninismi teise komponendi tähenduses.

Järjepidevuse teema lõpetuseks: humanitaaria kasvas kunstist ja kirjandusest teaduseks tsunftisüsteemi lagunemise ajastul. Arsti-, usu- ja õigusteadus on vanemad ja tsunftivaim nendel aladel on tugev tänini. See kokkukuuluvus mahub ka täna veel mõnikord tondina seinale maalitava korporatiivsuse mõiste alla. Arste, juriste ja vaimulikke on alati vaja, ajaloolaste ja keeleteadlasteta tullakse hõlpsamini toime. See on võimaldanud arstide, juristide ja vaimulike küllaltki sõltumatu positsiooni avaliku võimu suhtes. Päriselt ei suutnud neid allutada isegi 20. sajandi totalitaarsed režiimid.¹⁷ Kuid asjal on ka teine pool – kutseühingu kokkukuuluvus on lasknud leppida kuitahes küüniliste kompromissidega, mille mõni liige on võimuga sõlminud. Pärast sisevägede sõjatribunalide likvideerimist 1950. aastate keskel advokatuuri suunatud endised tribunalesimehed Pjotr (Peeter) Uhatta ja Teodor Unt seisavad 2005. aastal ilmunud Eesti advokatuuri matriklis kõrvuti Eesti advokaatidega, keda nende juhitud tribunaliid surma või vangilaagrisse saatsid.¹⁸ Sarnaseid naabrusi leiame ka arstide loeteludest.¹⁹

Elus ei ole asjad mustvalged. Surnute üle kohut ei mõisteta ja nende tagantjärele kutseühingutest väljaheitmine olekski anakronistlik. Kuid võimu käsul liikmeks võetud akadeemikute, aga ka kirjanike, advokaatide ja teistegi lugu tuleb ära rääkida. Eeskätt puudutab see nn ühiskonnateadlasi, kuid puutumata ei jäänud ka täppis- ja loodusteadlased, seda eriti stalinlike kampaaniate ajajärgul.

* * *

Möödas on Eesti iseseisvuse taastamise aastad, kui kogu ajalookirjandus voogas sinimustvalges üksmeeles ning kõik erinev vastaliseks tembeldati. Eesti ühiskond on normaliseerunud, mis tähendab kihistumist. Kihistunud

¹⁷ Vt nt Lauri Vahtre, *Eesti Advokatuuri ajalugu 1919–1994* ([Tallinn]: Ilo, 2005), 69–176; Enno Tammer, *Simon Levin: sündinud advokaadiks* ([Tallinn]: Tammerraamat, 2009) jm.

¹⁸ Vt Eesti Advokatuuri liikmete nimestik, rmt-s Vahtre, *Eesti advokatuuri ajalugu*, 378–379 jm.

¹⁹ Helbe Merila-Lattik, *Eesti arstid 1940–1960* ([Pärnu], 2000).

on ka ajalooteadus, eriti 20. sajandisse puutuv. Ühed hindavad konservatiivsemaid väärtusi, institutsioonide püsivust ja omariikluse aadet, teised jälle sotsiaalseid ideaale järgivaid liikumisi. Ühed näevad kurja juurt ainult Konstantin Pätsi autoritarismis, teised ainult Stalini ja tema kaaslaste agressiivses poliitikas ning nende Eesti käsilaste tegevuses. Oma õigus on mõlemal, kui nad vaid teineteist vastastikku punaprofessoreiks või Hitleri austajaiks ei tembeldaks.

Kallingul ja Tammiksaarel näib pigem olevat kana kitkuda Pätsi autoritarismiga. Nad alustavad sellega juba sissejuhatuses: “Käesolevas uurimuses on sihilikult kasutatud väikest tähte organisatsioonide ja akadeemia allasutuste nimetustes. Soovime end sellega distantseerida Konstantin Pätsi režiimi ajal alguse saanud suure tähe kultusest, mis arenes äärmuseni nõukogude ajal eesti kantseleikeeles.” (lk 8). “Suure tähe kultus” eeldaks viidet mõnele keeleteaduslikule tööle, kus seda asja on analüüsitud. Usun muidugi ka autorite endi oletust läbitöötatud materjali põhjal. Vähemalt Eesti Teaduste Akadeemia ise elab jätkuvasti “suure tähe kultuse” pimeduses. “Eesti Teaduste Akadeemia” kirjutatakse nii Eesti Teaduste Akadeemia seaduses kui ka akadeemia kodulehel.

Ainult vahemärkusena tuleb nimetada, et kui autorite sõnastuses oli Konstantin Pätsil režiim, siis Johannes Vares-Barbarusel ainult valitsus. Mis oma kurbnaljakal moel ju ongi õige vähemalt Varese valitsuse kontekstis, sest kui termin režiim sisaldab endas tähenduslikult ka tingimusteta kehtivat võimu, eeskätt vägivaldset võimu, siis Varese nukuvalitsusel viimast tõepoolest polnud.

Ka väide, et Pätsi autoritaarse valitsemiskorra ajal rakendati “juhiprintsiipi” (lk 33), vajanuks vähemalt selgitust. Juhiprintsiip oli eeskätt üks natsionaalsotsialistliku valitsemiskorra aluspõhimõtteid ja selle toomine 1930. aastate teise poole Eesti oludesse on kunstiline liialdus. Kui just tahta, siis võib “juhiprintsiibi” leida pigem 1941. aasta TRÜ teaduslikust uurimisinstituudi põhikirjast (vt lk 58–66), mille direktoriks 1941. aasta mais antud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu antud määruse järgi oli *ex officio* ülikooli rektor, kes “juhtis instituuti ainujuhtimise põhimõttel”.²⁰

Kohati on märgata autorite kiindumust vägevatesse üldistustesse, mille sisu sõnastus kohati hästi edasi ei anna. Eesti ühiskonna kujunemisel olevat olulist rolli mänginud “mõned viimase saja aasta eestlusele olulised arhetüüpsed vastandumised Tartu ja Tallinna vahel” (lk 19). Kas peetakse

²⁰ Peeter Tulviste, Toomas Hiio, “Tartu Ülikool ja Eesti Teaduste Akadeemia”, *Eesti Teaduste Akadeemia: ülevaateid ja meenutusi: kronoloogia. 1938–1998* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1998), 41.

silmas Tartu ülikooli ja teaduste akadeemia õpetlaste omavahelist jagelemist nõukogude ajal? Või Tõnissoni ja Pätsi kui kahe omariikliku poliitika käilakuju vastandumist? Või vastandatakse Tallinna autoritarismi Tartu demokraatlikule vaimule? “Tartu vaimu” on autorid defineerinud opositsioonilisusena, mis ei olnud rahul president Pätsi valitsemismeetoditega (lk 40). Kuidas sellesse valemisse positsioneerida akadeemik Jüri Uluots, Tartu ülikooli professor ja prorektor, samas aga Isamaaliidu keskjuhatause esimees ja Konstantin Pätsi viimane peaminister? Lootusetult lõhestatud isiksusena? Ei kannu hästi see üldistus. Tallinna-Tartu vastasseis on pigem kompleks kui arhetüüp.

Autorite sõnakasutus on ettevaatamatu teiselgi. Kirjutatakse: “Radikaalidele teataval määral vastandunud eesti üliõpilaste selts (EÜS) ja sellega seotud isikud ja ringkonnad (rahvuslikud liberaalid nagu Jaan Tõnisson, ajaleht *Postimees* jm) omasid samuti teaduslikke ambitsioone, kuid kuni 20. sajandi alguseni oli neil teatav eelarvamus (loodus)teaduslike ehk materialistlike kontseptsioonide suhtes” (lk 20). Kõigepealt – ma ei usu, et ajalehel *Postimees* oli teaduslikke ambitsioone. Eespool osutatud “entsüklopeedilise ilmavaate” tähenduses aga oli toona teaduslikke ambitsioone küllap kõigil kõrgema haridusega eestlastel ja kümnendikul ehk veel praegugi. Kindlasti võib populaarteaduslikuks pidada mõnd Jaan Tõnissoni artiklit. Kuid teaduslike astmete poolest olid ühistegevuse professor Jaan Tõnisson ja korraline zooloogiaprofessor Heinrich Riikoja kuni 1940. aastani koguni samal pulgal – Tõnisson õigusteaduste kandidaat, Riikoja lihtsalt 1918. aastal Tartu ülikooli keemia alal lõpetanu. Doktoriks sai ta 1942. Akadeemiliste meriitide poolest oli 1928. aastal õigusteaduse audoktoriks valitud Tõnisson kõvemgi mees. Oma väitele vastu rääkides osutavad autorid paar lehekülge edasi aga Eesti Rahva Muuseumile kui “olulisele versapostile eesti teaduse arengu teel” – tunnistades Tõnissoni ja tema mõtetekaaslaste tegevuse ikkagi teaduslikuks.

Kuid tsiteeritud lauset hoolega lugedes näeme, et autorid panevad võrdumärgi teaduslike ja materialistlike kontseptsioonide vahele. Siin on nüüd küll kuri karjas. Suur osa maailma teadusest lähtus ja lähtub tänini idealistlikest kontseptsioonidest. Ja ka materialismus iseenesest ei ole sugugi teaduslikkuse garantiiks, kui meenutame ülalnimetatud akadeemik Antonsit või Gustav Naani katsetusi Eesti ajaloo vallas.

Peatükis “Teaduse retseptioon eesti ühiskonnas” on teisigi hoogsaid üldistusi. Näiteks: “Piltlikult võib öelda, et rahvuslikud liberaalid püsisid oma teadus- ja ühiskonnakäsitluse pinnal pigem idealismi, demokraatia ning kodanikuühiskonna lainel ja uskusid isiku vabasse tahtesse. Nende

paleuseks olid humanitaaria valdkonda kuuluvad rahvusteadused. Radikaalid, kes soovisid eralduda “vanavarakogumisest” ning keda iseloomustas sageli elitaarne, so ebademokraatlik mõtteviis, olid sõdadevahelises Eestis olulised rahvusluse teaduslik-strateegilised mõtestajad (näiteks eesti rahvuslaste klubide liikumise raames)” (ikka lk 20). Sest järeldused, milleni lugeja seda lauset lugedes jõuab, ei pea paika. Esiteks, elitaarne ei ole ilmtingimata ebademokraatlik; teiseks pole seda *a priori* ka teaduslik-strateegiliselt mõtestatud rahvuslus; ja kolmandaks küsimus – kas autorite meelest peitubki selles, et rahvuslus on ebademokraatlik ja rahvusteadused omakorda idealismi, demokraatia ning kodanikuühiskonna lainel püsivate rahvuslike liberaalide paleuseks, Tallinna ja Tartu vastuolu?

Pigem tundub, et autoritele ei anna rahu kahe okupatsioonide-aegse rektori, kahe loodusteadlase – ehkki Kanti maateadus oli pigem ühiskonnateadus – ja kahe ÜS Raimla liikme Edgar Kanti ja Heinrich Riikoja elukäik. Mittedemokraatliku ilmavaate paratamatu seos (materialistliku) teaduse viljelemisega ei ole siiski tõestatav.

Lõpuks tuleb õiendada autorite keelekasutusest võimalikult tulenev eksiarvamus EÜS Ühenduse ja ÜS Raimla ajaloo vallas (ikka lk 19–20). 1906., mitte 1907. aastal asutatud EÜS Ühendus ei lakanud ÜS Raimla asumisega 1922. aastal olemast. Ühenduses puhkenud sisevastuolud lõppesid häältelga 14:15 vähemusse jäänud valdavalt nooremate liikmete väljaheitmisega 1921. aasta oktoobris. Nad kaebasid otsuse ülikooli nõukokku, mis tunnistas 1922. aasta mais nende väljaheitmise õigustühiseks. Seepeale astus varem enamuse saavutanud pool EÜS Ühendusest välja ja asutas ÜS Raimla. Varasemad väljaheidetud jätkasid EÜS Ühendusena.²¹

* * *

Nagu Eesti Teaduste Akadeemia puhul, osutavad autorid palju tähelepanu ka ENSV Teaduste Akadeemia eelloole ja esimestele aastatele. Eestist Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud õpetlaste tegevus, samuti ettevõtmised teaduse vallas esimestel sõjajärgsetel aastatel on kaetud üsna rohke arhiivimaterjaliga ning autorid on selle kokku võtnud. Laiemate taustade avamiseks on kasutatud Jelena Zubkova raamatut ning Tõnu Tannbergi artikleid. Autorid lähevad kaasa Jelena Zubkova väitega, justkui olnuks sovetiseerimine enne 1947/48. aastat suhteliselt leebe ja selle kulminatsioon olevat saabunud alles 1950. aastal. Selline mulje võibki jääda nii Tartu ülikooli kui ka teaduste akadeemia ajalugu uurides. Ülikooli rektoriks

²¹ *Vivat, crescat, floreat alma mater!* koost Indrek Ilomets, Toomas Hiio, Mart Orav (Tallinn: Aasta Raamat, 2007), 212.

määrati Alfred Koort, kes oli elanud Saksa okupatsiooni ajal Eestis, olnud 1929. aastal Kristliku Üliõpilasliidu esimees ning esitas parteisse astumise taotluse alles 1949. aastal. Ülikooli immatrikuleeriti mehi, kes olid võidelnud Saksa ja Soome armees, nõukogude teaduste kandidaatideks atesteeriti ümber eestiaegeid magistreid töö teemale vaatamata jne.²² Teaduste akadeemia presidendiks määrati Hans Kruus, kes erinevalt Koortist oli küll juba 1940. aasta suvel selgesti poolt vahetanud, kuid oli siiski olnud eestiaege ülikooli professor ja prorektor.

See käsitlusviis on ühekülgne, ületähtsustab 1950. aastal toimunud EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumit ja võimaldab seada tegelike ohvritega samasse ritta ka okupatsioonivõimuga koostööle läinud tegelased – sest nemadki ju lasti 1950. aastal lahti ja mõned pandi ka kinni. Kollektiivmälus on seisukohta, et vägivaldse sovetiseerimise kulminatsioon saabus alles 1949.–50. aastal, mõjutanud ka 1949. aasta märtsiküüditamine ja sellele järgnenud kiire kollektiviseerimine. Meelis Saueauk on näidanud, et aastatel 1944–46 vangistati mitmesuguste julgeolekuasutuste poolt Eestis poliitilistel põhjustel kokku vähemalt 20 000 inimest, samal ajal kui aastatel 1949–51 kokku vähemalt 9000.²³ Lisades 1949.–51. aastatel arreteeritutele ka küüditatud, siis 1944.–46. aastate ohvrite arv muidugi ületatakse. Kuid asi ei ole selles. 1944–46 rakendatud meetodid olid teistsugused, kuid see ei tähenda, et vähem vägivaldsed. Konkreetselt defineeritud poliitiliste vastaste – metsavennad, Saksa ja Soome sõjavägedes teeninud mehed, Saksa okupatsioonivõimude asutustes teeninud isikud, Eesti poliitikud ja riigiametnikud, Uluotsa-Tiefi valitsuse liikmed – likvideerimise raskuspunkt langes justnimelt samal ajale, kui taastati õppetöö Tartu ülikoolis ja valmistati ette Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamist.

Kommunistide-bolševike “enesepuhastusest” Eestis 1950. aastal ei jäänud puutumata ka teaduste akadeemia. Akadeemia president Hans Kruus tagandati kõigest ameteist – ta oli ka Eesti NSV välisminister – ja arreteeriti. Pärast ligi nelja-aastast eeluurimist vabastati ta 1954. aastal. Akadeemia presidendiks nimetati Venemaa-eestlane Johan Eichfeld. Repressioonid tabasid ka teisi akadeemia liikmeid ja töötajaid.

Ülevaate Eesti NSV Teaduste Akadeemia ajaloost ja tegevusest annab raamat küll ja lisatud on ka skeem struktuuri muutumise kohta (lk 209–215), aga vaatenurk on liiga kitsas. Nõukogude elu ei käinud päris nii, nagu

²² Vt *Universitas Tartuensis*, 467–469 ja 480–484.

²³ Meelis Saueauk, “Data about the persons arrested in Estonia during the Soviet repressions in 1942–1990”, *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009), 307–309.

paistab teaduste akadeemia arhiividokumentidest, mida on siit-sealt täiendatud mõnede ajaloouurimuste ning mälestuste toel. Parteilisele juhtimisele autorid küll osutavad, kuid partei juhtiva rolli tegelikkus ei tule päriselt ilmsiks. Arhiividokumentide põhjal kirjutatud uurimistööde puuduseks on, et kirjutajad elavad uuritavate igapäevategemistesse – või öieti, dokumentidesse peegelduda lastud igapäevategemistesse – liiga sisse, jagavad nende rõõme ja muresid ning kaotavad üldisema vaate. Eriti ohtlik on see sovetlike dokumentide puhul. Igal sammul tuleb meeles pidada, et üldistus ja tulemus olid partei poolt ette antud ning plaanid ja aruanded koostati selles teadmises. Autorid on selle aeg-ajalt unustanud ja nõnda tundub akadeemia otsustuspädevam, kui ta tegelikult oli. Näiteks leheküljel 122 tsiteeritakse akadeemiku ja rektori Feodor Klementi mälestuste lõiku selle kohta, kuidas ta akadeemia liikmeks sai. Klement toodi ametist vabastatud Alfred Koorti asemel TRÜ rektoriks, millega *ex officio* kaasnes nii EK(b)P Keskkomitee liikme, Eesti NSV Ülemnõukogu liikme ning ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia liikme ametikoht. Klement kirjutab oma mälestustes, kuidas see talle üllatusena tuli. Toona võiski tulla, kuid paarkümmend aastat hiljem mälestusi kirjutades teadis Klement väga hästi, kuidas asjad tegelikult käisid. Kirjeldades oma üllatust ei kirjeldanud ta tegelikkust. Viimast poleks tsensuur ka lubanud, sest parteiasutuste tegelik võim ei tohtinud nõukogude lugejale teada olla. Autorid lähevad aga liimile või pigem mängivad kaasa Klementi mängu ja järeldavad akadeemia liikmete kandidaatide valiku kohta: “F. Klementi mälestuste põhjal võib oletada, et sageli võis see valik olla kantud EK(b)P keskkomitee huvidest või oli täiesti juhuslikku laadi” (lk 121–122).

Hoolikam nomenklatuuridokumentide ja nomenklatuursete ameti-meeste isikutoimikute uurimine võimaldab kindlasti väita vähemasti seda, et Klementi akadeemikuks “valimise” määras ära EK(b)P Keskkomitee büroo täiesti salajane otsus (millele eelnes julgeoleku ja kaadripetsialistide põhjalik töö isikuandmetega veel Moskvast), mitte aga akadeemia presiidium või üldkogu. Demokraatia imiteerimist Nõukogude Liidus ei tohi tagantjärele esitada demokraatia endana.

Lugejana oodanuksin sovetiaegse akadeemia ajaloost rohkem informatsiooni ka selle kohta, milline oli riikliku julgeoleku suhe teaduste akadeemiaga. Siin on ju mitu aspekti – liikmete kontroll ja järelevalve nii enne akadeemikuks valimist kui ka selle ajal, väliskomandeeringutesse saatmine ja nende aruanded (teadus- ja tööstusspionaaž), eriosakonna tegevus, salajaste materjalide ja uurimistööde kasutamine, lõpuks ka salajaste uurimistööde tegemine. Viite salastatusele leiame vaid leheküljelt 196, kui

kõneldakse Rootsi teaduste akadeemia 1992. aasta hindamisraportist Eesti NSV Teaduste Akadeemiale ja osutatakse, et eesti täppisteadlaste vähese publitseerimise üheks põhjuseks oli reaalteadlaste tööde salastatus Nõukogude Liidus. KGB-le viidatakse väljaspool repressioonide aega aga vaid ühes kohas ja sealgi vihjamisi. Millega tegelesid Eesti NSV Teaduste Akadeemias aga Mihhail Murnikov ja Aare Raid, seda lugeja sellest raamatust teada ei saagi.²⁴

Lõpetuseks veel mõned tähelepanekud: autorid viitavad nõukogudeaegsel kombel ajaloouurijate salakeeles, esitades vaid arhiivifondide, nimistute ja toimikute numbrid. Ehkki arhiivi infosüsteem on veebi kaudu kättesaadav, milleks lugejale niisugune lisatöö? Kasutatud dokumentide ja toimikute pealkirjad joonealusel kuuluvad kaasaegse viitamise juurde ning annavad asjatundlikumale lugejale ohtrasti lisainfot, mis võivad osutada ka esitatud väidete päritolule. Toimetuse on suutnud koostada küll isikunimede registri, mille eest on tänulik iga lugeja, kuid unustanud kasutatud allikate ja kirjanduse kokkuvõtliku loetelu. Samas võib see osutada ka sellele, et tegemist on töö vahetulemusega ning lõplik Eesti Teaduste Akadeemia ajalugu on veel tegemisel. Loodan, et selle kirjutise osundused on edasises töös abiks. Eesti teadus ja kõrgharidus väärivad kaasaegseid akadeemilisi ajalugusid, olgu need siis institutsioonipõhised või üldised. Täna pole neid ei Tartu ülikooli ega veel ka teaduste akadeemia kohta. Kuid teadusloo uurimise keskuse olemasolu annab lootust tulevikuks.

Kuidas hinnata Kallingu ja Tammiksaare raamatut? Selle töö teeb tänapäeval meie eest Eesti Teadusportaal – 2.2.!

TOOMAS HIIO

²⁴ Vt nt Indrek Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* (Tallinn: Umara, 1996), 273, 274; Endise NSV Liidu luure- või vastuluureorganite teenistuses olnud isikute kohta koostatud Kaitsepolitsei ameti teadaanne nr. 391, 05.02.2002, *Riigi Teataja Lisa*, 2.4.2002, 43, <<https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=248987>> (12.12.2009) jm.